

ANNA MARCINKIEWICZ-KACZMARCZYK
(ARCHIWUM INSTYTUTU PAMIĘCI NARODOWEJ W WARSZAWIE)*

 <https://orcid.org/0000-0002-9636-3185>

Elżbieta Zawacka (1909–2009) – zasłużony żołnierz i aktywna „feministka”

Streszczenie. Elżbieta Zawacka, już w okresie przedwojennym, poświęciła się zarówno działalności wojskowej, jak i pedagogicznej, czynnie angażując się w działalność Przysposobienia Wojskowego Kobiet i pełniąc m.in. funkcję Komendantki PWK Rejonu Śląskiego. W ramach tej działalności m.in. organizowała i prowadziła szkolenia dla młodzieży. Po ataku wojsk niemieckich czynnie uczestniczyła w kampanii wrześniowej, a następnie wstąpiła do armii podziemnej, podejmując służbę najpierw w łączności, a potem kurierską. W ramach tej ostatniej przewiozła pocztę do Sztabu Naczelnego Wodza w Londynie, gdzie również prowadziła rozmowy na temat łączności oraz uregulowania prawnego służby wojskowej kobiet. Z Londynu powróciła na ziemię polskie, wykonując skok spadochronowy z cichociemnymi, a następnie uczestniczyła w powstaniu warszawskim. Po zakończeniu wojny poświęciła się pracy naukowej i pedagogicznej. Jedną z jej zasług w okresie powojennym było utworzenie Fundacji General Elżbiety Zawackiej, Archiwum i Muzeum Pomorskiego Armii Krajowej oraz Wojskowej Służby Polek.

Za swoje zasługi w działalności militarnej, a także na polu naukowym, pedagogicznym i społecznym E. Zawacka otrzymała nagrody i wyróżnienia. Jeszcze w okresie wojny została odznaczona m.in. Krzyżem Walecznych, Krzyżem Zasługi i Krzyżem Armii Krajowej, a po wojnie, w 2006 r. otrzymała stopień generała brygady. Oprócz tego w 1995 r. odznaczono ją Orderem Orła Białego, a w 2002 r. Prezes IPN nadał jej tytuł Kustosza Pamięci Narodowej.

Przez całe swoje życie E. Zawacka łączyła pracę militarną, społeczną i pedagogiczną. Jej postawa świadczyła o tym, że umiała walczyć o swoje prawa, nie rezygnowała z obranego celu i niezależnie od okoliczności kontynuowała karierę zawodową. W tym kontekście można ją nazwać zarówno zasłużonym żołnierzem, jak i „feministką”.

Słowa kluczowe: Elżbieta Zawacka, Przysposobienie Wojskowe Kobiet, Wojskowa Służba Kobiet, Związek Walki Zbrojnej, Armia Krajowa.

Elżbieta Zawacka była postacią szczególną w dziejach Polski nie tylko ze względu na jej pełną poświęcenia służbę podczas wojny, lecz także z powodu zasług na polu działalności militarnej, pedagogicznej i naukowej w okresie pokojowym. W okresie międzywojennym czynnie angażowała się

* Wydział Badań Archiwalnych i Edycji Źródeł, e-mail: aniamarc1@wp.pl

w działalność Przysposobienia Wojskowego Kobiet (dalej: PWK), pełniąc m.in. funkcję Komendantki PWK Rejonu Śląskiego. Po ataku wojsk niemieckich czynnie uczestniczyła w kampanii wrześniowej, a następnie wstąpiła do armii podziemnej, podejmując służbę najpierw w łączności, a potem kurierską. W ramach tej ostatniej przewiozła pocztę do Sztabu Naczelnego Wodza w Londynie, gdzie również prowadziła rozmowy na temat łączności oraz uregulowania prawnego służby wojskowej kobiet. Z Londynu powróciła na ziemię polskie, wykonując skok spadochronowy z cichociemnymi, a następnie uczestniczyła w powstaniu warszawskim. Po zakończeniu wojny poświęciła się pracy naukowej i pedagogicznej. Jedną z jej większych zasług w okresie powojennym było utworzenie Fundacji Generał Elżbiety Zawackiej, Archiwum i Muzeum Pomorskiego Armii Krajowej oraz Wojskowej Służby Polek (AiMP AK i WSP)¹.

Z oczywistych powodów bogate w doświadczenia życie Elżbiety Zawackiej zostało opisane przez wielu historyków. Można wśród nich wymienić prace autorstwa Katarzyny Minczykowskiej: biografię Zawackiej pt. *Cichociemna: gen. Elżbieta Zawacka „Zo” 1909–2009*² oraz inne prace i artykuły tej samej autorki³. Na temat działalności gen. Zawackiej ukazały się m.in. artykuły: Pauliny Tompy⁴, Norberta Woźniaka⁵, Józefa Półturzyckiego⁶ czy Wiesława Theissa⁷. Wiele cennych informacji ukazujących doświadczenia i pracę pedagogiczną E. Zawackiej można także znaleźć w napisanych przez nią publikacjach, z których wiele zostało wydanych przez Fundację Archiwum Pomorskie AK. Znajduje się w nim także wiele dokumentów dotyczących jego fundatorki, szczególnie jej działalności pedagogicznej i oświatowej w okresie przedwojennym i po wojnie. Oprócz tego w Studium Polski Podziemnej (SPP) w Londynie można znaleźć archiwalia związane z jej służbą w Wojskowej Służbie Kobiet Związku Walki

¹ *Słownik biograficzny kobiet odznaczonych orderami wojennymi Virtuti Militari*, t. III, red. E. Zawacka, Toruń 2007, s. 235–238.

² K. Minczykowska, *Cichociemna: gen. Elżbieta Zawacka „Zo” 1909–2009*, Toruń 2014.

³ *Prof. dr hab. gen. bryg. Elżbieta Zawacka (1909–2009). Materiały do biografii*, red. K. Minczykowska, Toruń 2010; K. Minczykowska, *Elżbieta Zawacka „Zelma”, „Sulica”, „Zo”*, Toruń–Gdańsk 2012; eadem, *Elżbieta Zawacka (1909–2009): pedagog – żołnierz – historyk*, „Zapiski Historyczne” 2010, t. LXXV, z. 1, s. 163–169; eadem, *Feministka na spadochronie: Cichociemni*, „Tygodnik Powszechny” 2016, nr 7, s. 72–74.

⁴ P. Tompa, *Elżbieta Zawacka, jedyna kobieta cichociemna*, [w:] *Człowiek a historia. Ludzie i wydarzenia*, red. idem, t. II, Piotrków Trybunalski 2016, s. 134–143.

⁵ N. Woźniak, *Z Torunia do Sichelberga: okres pracy nauczycielskiej Elżbiety Zawackiej w Sierpcu*, „Notatki Płockie: Kwartalnik Towarzystwa Naukowego Płockiego” 2014, nr 3, s. 10–15.

⁶ J. Półturzycki, *Spór o Elżbietę Zawacką: żołnierza i pedagoga*, „Rocznik Andragogiczny” 2014, t. XXI, s. 317–331; idem, *Elżbieta Zawacka jako teoretyk systemu edukacji na odległość*, „Płockie Studia Dydaktyczne” 2010, t. XXII, s. 25–39.

⁷ W. Theiss, *Listy Elżbiety Zawackiej do Ryszarda Wroczyńskiego (1957–1958, 1961)*, [w:] *Polskie dziedzictwo edukacyjne od XVI do XX wieku – ciągłość i zmiana. Zbiór studiów i rozpraw ofiarowanych Profesorowi Lechowi Mokrzańskiemu z okazji Jubileuszu 80 urodzin*, red. R. Grzybowski, T. Maliszewski, M. Brodnicki, K. Jakubiak, Toruń 2015, s. 177–204.

Zbrojnej/Armii Krajowej (WSK ZWZ/AK), natomiast w Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej (AIPN) materiały z okresu, gdy była inwigilowana. Należy podkreślić, że w niniejszym artykule, ze względu na jego ograniczoną objętość, bibliografię dotyczącą E. Zawackiej omówiono tylko ogólnie. Obszerne informacje na ten temat można natomiast znaleźć m.in. w artykułach wspomnianej już K. Minczykowskiej⁸, Doroty Kromp⁹ czy Mirosława Golona¹⁰.

Na podstawie dostępnej bibliografii można stwierdzić, że większość faktów z życia E. Zawackiej została już szczegółowo zbadana i opisana. Z tego względu autorka artykułu wzięła pod uwagę tylko wybrane aspekty, które ukazują jej bohaterkę jako zasłużonego żołnierza i aktywną „feministkę”. Termin „feministka” został celowo ujęty w cudzysłów, gdyż E. Zawacka nigdy oficjalnie nie uczestniczyła w walce o równouprawnienie kobiet, nie była również członkinią organizacji prowadzących tego rodzaju działalność. Jej postawa, zarówno w okresie pokoju, jak i w czasie wojny, zaprzeczała jednak popularnym wówczas stereotypom związanym z rolą kobiet w społeczeństwie. Elżbieta Zawacka przez całe życie rozwijała się zawodowo, uzyskując najwyższy tytuł naukowy – profesora. W okresie wojny nie tylko pełniła niebezpieczną funkcję kurierki, lecz także podejmowała próby poprawy sytuacji kobiet-żołnierzy, starając się zmienić obowiązujące dotychczas zasady ich służby w armii.

Działalność przedwojenna i praca w PWK

Większą część swojego długiego życia E. Zawacka poświęciła pracy pedagogicznej, wychowawczej i naukowej. Od początku do końca swojej kariery zarówno naukowej, jak i wojskowej reprezentowała postawę kobiety silnej, która z uporem dąży do wybranego celu, niezależnie od przeciwności losu. Wpływ na to miały niewątpliwie wychowanie i doświadczenia zdobyte jeszcze w okresie przedwojennym. Elżbieta Zawacka urodziła się w 1909 r. w Toruniu, jej ojciec był urzędnikiem sądowym, a matka zajmowała się domem. Edukację rozpoczęła w szkole elementarnej w Toruniu, a następnie kontynuowała ją w Miejskim Gimnazjum Żeńskim w Toruniu. W 1927 r. rozpoczęła studia na Wydziale Matematyczno-Przyrodniczym Uniwersytetu Poznańskiego. Po uzyskaniu absolutorium w 1931 r. podjęła pracę nauczycielki w Sompólnie (łódzkie), Otorowie (poznańskie), Toruniu i w Tarnowskich Górach. Magisterium z filozofii w zakresie matematyki obroniła w 1935 r., a następnie zdała egzamin uprawniający do nauczania

⁸ K. Minczykowska, *General Elżbieta Zawacka (1909–2010). Stan badań*, [w:] *Prof. dr hab. gen. bryg. Elżbieta Zawacka (1909–2009). Materiały do biografii*, red. eadem, Toruń 2010, s. 15–25.

⁹ D. Kromp, *Archiwum osobiste prof. Elżbiety Zawackiej. Uwagi po selekcji wstępnej*, [w:] *ibidem*, s. 129–144.

¹⁰ M. Golon, *Akta Instytutu Pamięci Narodowej o Elżbiecie Zawackiej*, [w:] *ibidem*, s. 109–114.

matematyki w języku polskim i niemieckim¹¹. Warto zaznaczyć, że w okresie przedwojennym liczba dziewcząt legitymujących się wyższym wykształceniem była wprawdzie znacznie większa niż na początku XX w., jednak uzyskanie dyplomu ukończenia studiów wyższych wciąż było dla nich trudniejsze niż dla mężczyzn. Z tego względu absolutorium E. Zawackiej, a potem magisterium można uznać za jej szczególny sukces.

W okresie wojny i okupacji także nie zrezygnowała z podwyższania swoich kwalifikacji oraz kontynuowania praktyki pedagogicznej. Uczestniczyła w organizowaniu tajnego nauczania w Zagłębiu Dąbrowskim oraz podjęła trzyletnie studia w zakresie pedagogiki społecznej pod kierunkiem prof. Heleny Radlińskiej w ramach Wolnej Wszechnicy Polskiej (dalej: WWP). Uczestniczyła wówczas w wykładach i zajęciach Sekcji Społeczno-Oświatowej Wydziału Pedagogicznego WWP¹². Studia pod kierunkiem najlepszych przedwojennych pedagogów przygotowały ją do pracy pedagogicznej oraz ukierunkowały jej karierę naukową po wojnie.

Duży wpływ na późniejsze zainteresowania E. Zawackiej miała również działalność w organizacjach paramilitarnych, którą rozpoczęła jeszcze przed wybuchem wojny. Już w okresie studiów zaangażowała się w pracę Organizacji PWK. Od początku lat trzydziestych czynnie uczestniczyła w organizowaniu młodzieży wiejskiej i miejskiej w drużyny wychowania fizycznego i przysposobienia wojskowego. Oprócz tego systematycznie podnosiła swoje kwalifikacje, kończąc kolejno: kurs wstępny instruktorski PWK w Garczynie, kurs podinstruktorski PWK w Istebnej, kurs instruktorski PWK drugiego stopnia w Garczynie oraz wyższy kurs instruktorski PWK w Warszawie. W ramach PWK w latach 1931–1937 pełniła następujące funkcje: komendantki powiatowej PWK w pow. Koło oraz komendantki jednostek PWK, komendantki powiatowej PWK w pow. Szamotuły, komendantki hufca PWK w Toruniu, komendantki powiatowej PWK w Tarnowskich Górach oraz komendantki Koła Lokalnego PWK Tarnowskie Góry¹³.

Dwa lata przed wybuchem wojny, w wyniku pogarszającej się sytuacji na świecie i rosnącego zagrożenia ze strony niemieckiej, na prośbę Naczelnej Komendantki PWK Marii Wittek przerwała pracę pedagogiczną, poświęcając się całkowicie pracy w PWK. Objęła wówczas funkcję Komendantki PWK Regionu Śląskiego. Okres ten miał duży wpływ na kształtowanie jej zainteresowań pedagogicznych, gdyż wspominając go, napisała: „Organizowanie żeńskiej młodzieży wiejskiej i miejskiej, szkolnej i pozaszkolnej, a także dorosłych kobiet w drużynach wychowania fizycznego i przysposobienia wojskowego. Kształcenie kadry ochotniczej do tej pracy ukierunkowało moje dalsze życie, rozbudziło bowiem

¹¹ K. Minczykowska, *Elżbieta Zawacka (1909–2009): pedagog...*, s. 163.

¹² W. Szulakiewicz, *Biografia pedagogiczna Elżbiety Zawackiej (1909–2009)*, [w:] *Prof. dr hab. gen. bryg. Elżbieta Zawacka...*, s. 72.

¹³ M. Strzelecka, *Elżbieta Zawacka – nauczyciel i wychowawca. Praca w szkołach średnich i w przysposobieniu wojskowym kobiet*, [w:] *ibidem*, s. 50–51.

zainteresowania kształceniem pozaszkolnym młodzieży dorastającej i dorosłej, z drugiej – przygotowało do pracy wojskowej w czasie wojny i okupacji”¹⁴. Praca w PWK i organizowane tam szkolenia wojskowe pozwalały E. Zawackiej łączyć zainteresowania wojskowe z pedagogicznymi oraz współpracować nie tylko z młodzieżą, lecz także z dorosłymi. Dzięki temu po wojnie zaczęła ona zgłębiać problemy andragogiki – nauki, która nie była jeszcze popularna w polskiej pedagogice.

Śłużba wojskowa w okresie drugiej wojny światowej

Po wybuchu wojny członkinie PWK ochotniczo włączyły się do działań obronnych. W pierwszych dniach września E. Zawacka przebywała w Katowicach, gdzie z podlegającymi jej instruktorkami organizowała placówki dworcowe dla żołnierzy oraz placówki sanitarne dla przemieszczającej się ludności cywilnej. Następnie została wezwana do Lublina, gdzie otrzymała rozkaz przedostania się do Lwowa. Tam skierowano ją najpierw do obrony przeciwlotniczej w Komitecie Obywatelskim miasta, a potem do Batalionu Pomocniczej Wojskowej Służby Kobiet (dalej: PWSK)¹⁵. Elżbieta Zawacka z innymi członkiniami PWSK przygotowywała obronę Lwowa przed wojskami niemieckimi, napełniając butelki benzyną i dostarczając je w pobliże linii walk. Nie udało jej się jednak wziąć udziału w obronie, gdyż Niemcy ostatecznie wycofali się, a do miasta weszła Armia Czerwona¹⁶.

Po kapitulacji Lwowa w dniu 22 września 1939 r. E. Zawacka przedostała się do Torunia, gdzie przebywali jej najbliżsi, a następnie do Warszawy, gdzie dotarła w połowie października i podjęła służbę w Wydziale Łączności Konspiracyjnej Służby Zwycięstwu Polsce (dalej: SZP). Otrzymała wówczas pseudonim „Zelma” i została skierowana na Górny Śląsk, gdzie współpracowała w tworzeniu struktur podokręgu zagłębiowskiego oraz struktur konspiracyjnej wojskowej służby kobiet, a także pełniła funkcje szefa łączności w Sztapie Podokręgu Zagłębia Dąbrowskiego SZP-ZWZ. W grudniu 1940 r. podjęła służbę kurierską w Wydziale Łączności Zagranicznej (dalej: WŁZ) „Zagroda”, gdzie przyjęła pseudonim „Zo”. Pełniąc funkcję kurierki, wywoziła pocztę Komendy Głównej (dalej: KG) ZWZ-AK poza granice okupowanego kraju, którą potem przekazywano do Sztabu Naczelnego Wodza (dalej: NW) w Londynie¹⁷.

¹⁴ Cyt. za: *ibidem*.

¹⁵ Zgodnie z art. 104 Ustawy o powszechnym obowiązku wojskowym z 1938 r. kobiety, które ukończyły szkolenie wojskowe, podlegały obowiązkowi służby wojskowej „na równi z mężczyznami”. A. Marcinkiewicz-Kaczmarczyk, *Kobiety w obronie Warszawy, Ochotnicza Legia Kobiet (1918–1922) i Wojskowa Służba Kobiet (1939–1945)*, Warszawa 2016, s. 89.

¹⁶ Eadem, *Elżbieta Zawacka „Zelma”*..., s. 15–16.

¹⁷ *Ibidem*, s. 15–17.

Doświadczenie wojskowe, zaangażowanie w służbie oraz dobra znajomość języka niemieckiego spowodowały, że została skierowana przez gen. Stefana Roweckiego „Grotę” do Sztabu NW w celu przeprowadzenia rozmów dotyczących usprawnienia łączności między Londynem a Warszawą oraz kwestii służby wojskowej kobiet w kraju. Kapitan Zawacka miała przedstawić polskim władzom wojskowym na emigracji rzeczywistą sytuację członkiń ZWZ/AK i wskazać konieczność jej uregulowania. Przekazane przez nią informacje miały stanowić podstawę przygotowywanych wówczas aktów prawnych sankcjonujących sytuację kobiet-żołnierzy w kraju¹⁸. Przydzielona jej misja była bardzo skomplikowana nie tylko ze względu na duże ryzyko związane z przedostaniem się do Londynu, lecz także dlatego, że nie wszyscy polscy wojskowi przebywający na emigracji rozumieli sytuację w kraju i wielu z nich nie akceptowało faktu kierowania kobiet do służby frontowej, jak to się działo w okupowanym kraju.

W dniu 4 września 1943 r. „Zo” rozmawiała z gen. Marianem Kukielem na wspomniany temat, a po zakończeniu rozmowy otrzymała rozkaz, aby przedstawić swoje uwagi na piśmie. W spisany dokument podkreśliła, że służba kobiet w kraju powinna być ochotnicza, a następnie zaproponowała, aby kobiety-żołnierze Polskich Sił Zbrojnych (dalej: PSZ) na Zachodzie¹⁹, które ukończyły już kursy fachowe i wojskowe, powróciły do kraju i zasiły szeregi armii podziemnej. Powinny one być „zaznajomione i wrosłe do aparatu wojskowego”²⁰, aby móc szkolić kadry WSK. Ważne również, jak akcentowała, było szkolenie kadr wojskowych w zakresie lotnictwa i łączności, a także na bieżąco informowanie kraju o stanie liczbowym i osiągnięciach PSZ na Zachodzie. W swoim piśmie kpt. Zawacka wspominała także z aprobatą o służbie wojskowej kobiet brytyjskich, podkreślała jednak, że naśladowanie ich nie jest wskazane w armii polskiej ze względu na duże różnice mentalne między obydwoma narodami. Uważała również, że należy przedyskutować i podjąć decyzje dotyczące takich problemów, jak ochrona kobiet-żołnierzy w okresie macierzyństwa czy ich rola w społeczeństwie, również po zakończeniu działań zbrojnych. Proponowała też, aby sprowadzić z kraju do Londynu kompetentną kobietę-oficera, która udzieliłaby pomocy i odpowiednich wskazówek w celu uregulowania prawnego wszystkich powyższych spraw²¹.

¹⁸ E. Maresch, *Elżbieta Zawacka – kobieta-żołnierz*, [w:] *Prof. dr hab. gen. bryg. Elżbieta Zawacka...*, s. 94–95.

¹⁹ Rozkaz organizacyjny Pomocniczej Służby Kobiet został wydany w 1941 r. i na jego podstawie sformowano PSK w ramach Polskich Sił Zbrojnych w ZSRR. A. Marcinkiewicz-Kaczmarczyk, *From Buzuluk to London: The Combat Trail and Everyday Service of Women Auxiliaries in the Polish Army (1941–1945)*, „International Journal of Military History and Historiography” 2019, t. XXXIX, s. 269.

²⁰ A. Marcinkiewicz-Kaczmarczyk, *Kobiety w obronie...*, s. 133.

²¹ E. Maresch, *op. cit.*, s. 95.

Treści zawarte we wspomnianym piśmie świadczą o tym, że E. Zawacka miała nie tylko szeroką wiedzę na temat sytuacji WSK, lecz także, domagając się usankcjonowania praw kobiet w armii, proponowała bardzo odważne jak na tamte czasy rozwiązania. Należy podkreślić, że polskie środowisko wojskowe w tym okresie nie było jeszcze przygotowane na tak zasadnicze zmiany, a wielu wyższych wojskowych wciąż nie akceptowało tego, że kobiety-żołnierze mogły być kierowane do służby liniowej czy miały mieć takie same prawa i obowiązki jak mężczyźni. Nawet w jednej z opinii dotyczącej pobytu „Zo” w Londynie napisano o niej: „nieprzytomna feministka i pionierka ruchu wyzwolenia i równouprawnienia kobiet”²².

Konserwatyzm części przedstawicieli polskiego środowiska emigracyjnego spowodował m.in., że nie wszystkie propozycje E. Zawackiej zostały wzięte pod uwagę, mimo że gen. M. Kukiel poparł większość z nich²³. Ostatecznie jednak w październiku 1943 r. prezydent RP na emigracji wydał dekret o ochotniczej służbie kobiet, w którym podkreślił, że kobiety-żołnierze mają takie same prawa i obowiązki jak mężczyźni-żołnierze²⁴. Treść tego dekretu była bardzo nowoczesna w tamtych czasach. Bardzo ważne było również usankcjonowanie służby frontowej kobiet w kraju.

Po kilku miesiącach pobytu w Londynie, we wrześniu 1943 r., E. Zawacka wróciła do okupowanego kraju. Ukończyła jeszcze szkolenie spadochronowe i wraz z cichociemnymi w nocy z 9 na 10 września wylądowała w kraju²⁵, gdzie ponownie podjęła służbę w WŁZ „Zagroda”, którą musiała przerwać w marcu 1944 r. z powodu dekonspiracji i związanych z nią aresztowań. Ze względów bezpieczeństwa od marca do lipca 1944 r. przebywała w klasztorze ss. Niepokalanek w Szymanowie²⁶.

W okresie powstania warszawskiego została przydzielona do Szefostwa WSK na Powiśle, gdzie zajmowała się sprawami organizacyjnymi oraz przewoziła pocztę. W trakcie stacjonowania Szefostwa WSK w szpitalu powstańczym przy ul. Szczygła pełniła również służbę sanitarną oraz funkcje oficera inspekcyjnego. Ostatni okres powstania spędziła w kwaterze przy ul. Chmielnej 6, gdzie przeprowadzała inspekcje zespołów WSK przy jednostkach bojowych oraz organizowała wodę i żywność dla żołnierzy²⁷. Okres wojny, szczególnie zaś powstania, miał

²² Cyt. za: *ibidem*.

²³ A. Marcinkiewicz-Kaczmarczyk, *Kobiety w obronie...*, s. 134.

²⁴ *Ibidem*, s. 135.

²⁵ Warto zaznaczyć, że E. Zawacka ukończyła w Londynie kurs spadochronowy i została przetrzecona do kraju z cichociemnymi, ale nigdy cichociemną nie była. Nie uczęszczała bowiem na kursy merytoryczne dla cichociemnych organizowane na Wyspach Brytyjskich, nie otrzymała także żadnych instrukcji ani uposażenia. J. Pólturzycki, *Spór o Elżbietę...*, s. 321.

²⁶ K. Minczykowska, *Elżbieta Zawacka „Zelma”...*, s. 22–23; eadem, *Elżbieta Zawacka (1909–2009): pedagog...*, s. 164.

²⁷ K. Minczykowska, *Elżbieta Zawacka „Zelma”...*, s. 22–23.

niewątpliwie duży wpływ na charakter E. Zawackiej. Przez cały okres służby, podobnie jak inni żołnierze armii podziemnej, żyła w ciągłym stresie, zdając sobie sprawę z zagrożenia aresztowaniem i jego następstw, a w czasie powstania na co dzień oglądała nie tylko klęskę żołnierzy ZWZ/AK, lecz także tragedię ludności cywilnej. Doświadczenia te wzmocniły i uodporniły jej psychikę, a także utwierdziły ją w przekonaniu, że należy upamiętnić te wydarzenia i utrwalić pamięć tych, którzy wówczas oddali życie za ojczyznę.

Po kapitulacji powstania E. Zawacka opuściła miasto z ludnością cywilną. Potem przez krótki czas ukrywała się w klasztorze ss. Niepokalanek w Szymanowie, a następnie udała się do Krakowa, gdzie współuczestniczyła w odbudowywaniu łączności zagranicznej oraz tras kurierskich. W grudniu 1944 r. zorganizowała przerzut do Szwajcarii Zdzisława Jeziorańskiego, późniejszego dyrektora radia „Wolna Europa”. Po rozwiązaniu AK została zdemobilizowana w Krakowie przez dowódcę Emilię Malesę ps. „Marcysia”. Podjęła wówczas pracę w Delegaturze Sił Zbrojnych i w Zrzeszeniu Wolność i Niezawisłość (dalej: WiN)²⁸.

Praca naukowa i pedagogiczna w okresie powojennym

Po zakończeniu wojny, w 1945 r. powróciła do pracy oraz studiów z zakresu pedagogiki społecznej. Od maja 1945 do czerwca 1946 r. pracowała w Polskim Instytucie Służby Społecznej oraz w Zakładzie Pedagogiki Społecznej Uniwersytetu Łódzkiego, kontynuując studia pod kierunkiem prof. H. Radlińskiej²⁹. Temat jej pracy magisterskiej był ściśle związany z dotychczasową praktyką nauczycielską oraz instruktorską i dotyczył wykorzystania metod instruktorskich w oświacie dla dorosłych.

Od czerwca 1946 r. rozpoczęła pracę pod kierunkiem M. Wittek w sekcji PWK w Państwowym Urzędzie Wychowania Fizycznego i Przynależności Wojskowego Ministerstwa Obrony Narodowej, w dziale szkolenia instruktoerek. Pracowała tam do 1948 r., pełniąc m.in. funkcję komendantki Centralnego Ośrodka Szkolenia Instruktorów. W tym samym czasie zbierała materiały do pracy naukowej. W 1948 r. przeniósła się ponownie do Łodzi, gdzie podjęła pracę jako referent naukowy Polskiego Towarzystwa Studiów Społecznych i kontynuowała pracę nad rozprawą doktorską z zakresu pedagogiki społecznej. W tym samym czasie powróciła również do praktyki nauczycielskiej, zatrudniając się w II Państwowym Koedukacyjnym Gimnazjum i Liceum Ogólnokształcącym dla Dorosłych³⁰.

Praktykę nauczycielską kontynuowała również w Toruniu, gdzie przeniósła się w 1949 r., podejmując pracę w szkołach podstawowych i średnich na etacie nauczyciela matematyki. W tym czasie E. Zawacka, jako była członkini ZWZ/AK

²⁸ *Ibidem*.

²⁹ M. Strzelecka, *op. cit.*, s. 54.

³⁰ *Ibidem*, s. 54–55.

i WiN, była już pod ścisłą obserwacją organów bezpieczeństwa. Na początku nie chciano uznać jej praktyki nauczycielskiej z okresu przedwojennego oraz wojny i nie przyznano jej praw nauczycielki etatowej. Potem jednak zaliczono jej praktykę nauczycielską podczas okupacji, która wynosiła około pięć lat pracy³¹. Niezależnie od tego przez cały czas była inwigilowana.

We wrześniu 1951 r., gdy przeniosła się do Olsztyna, gdzie również kontynuowała pracę nauczycielską w Państwowym Gimnazjum Korespondencyjnym dla Dorosłych oraz w Liceum Korespondencyjnym³², została aresztowana przez organy bezpieczeństwa pod zarzutem prowadzenia działalności szpiegowskiej na terenie państwa polskiego³³. W akcie oskarżenia z 22 grudnia 1951 r. stwierdzono, że współpracując z wywiadem anglosaskim, zbierała i przekazywała dane o nastrojach ludności, o wysokości cen i płac oraz informacje dotyczące życia gospodarczego i politycznego w kraju oraz „przechowywała w szpulce od nici 10-cio dolarowy banknot”³⁴. Ostatni z wysuniętych zarzutów był absurdalny i ukazywał, jak bepodstawnie represjonowano społeczeństwo w tym okresie.

Za wymienione przewinienia, zgodnie z wyrokiem Wojskowego Sądu Rejonowego w Warszawie, została skazana na 10 lat więzienia. Przebywała m.in. w zakładzie karnym w Bojanowie, gdzie skierowano ją do nauczania matematyki w utworzonej tam szkole dla więźniarek. Jedna z towarzyszek wspominała ją w następujący sposób: „p. Elżbieta Zawacka była dla nas niedoścignionym wzorem zdyscyplinowania, jak żołnierz, pobyt w więzieniu traktowała jako kolejne zadanie do wykonania. Do życia podchodziła poważnie, była bardzo wymagająca, ale najwięcej wymagała od siebie. Pragnęła, by młodzież w więzieniu nie zmarnowała czasu, by przygotowała się do studiów”³⁵. Obraz E. Zawackiej przedstawiony w tych wspomnieniach jeszcze raz potwierdza opinię, że była to kobieta silna, o niezłomnym charakterze, która potrafiła dostosować się do rzeczywistości i spełniać powierzone jej zadania, nawet w najtrudniejszych warunkach.

Elżbieta Zawacka została zwolniona na mocy amnestii i wyszła na wolność w 1955 r. Przez kolejne dwa lata pracowała w szkolnictwie, a następnie zgłosiła się na seminarium do Ryszarda Wroczyńskiego, który był wówczas kierownikiem Katedry Pedagogiki Społecznej i Dziekanem Wydziału Pedagogicznego na Uniwersytecie Warszawskim. Planowała wtedy pogłębiać problematykę samokształcenia dorosłych, opierając się na badaniach ankietowych. Sytuacja polityczna

³¹ *Ibidem*, s. 57.

³² *Ibidem*.

³³ A. Marcinkiewicz-Kaczmarczyk, *Postawy byłych członkiń Wojskowej Służby Kobiet Armii Krajowej represjonowanych przez władze PRL w latach 1945–1956*, [w:] *Obywatelki na obcasach. Kobiety w życiu publicznym (XIX–XXI w.)*, red. U. Kozłowska, T. Sikorski, A. Wątor, t. II, Radzymin–Warszawa 2016, s. 334.

³⁴ Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej [dalej: AIPN], Akta personalne Elżbiety Zawackiej, sygn. 0259/604, k. 13.

³⁵ A. Marcinkiewicz-Kaczmarczyk, *Postawy byłych...*, s. 339.

w tym okresie nie pozwoliła jej jednak na rzetelne przeprowadzenie tych badań, co stało się przyczyną jej ostatecznej rezygnacji z kontynuacji pracy doktorskiej³⁶.

Do badań naukowych i przygotowywania rozprawy doktorskiej powróciła dopiero w 1961 r., podejmując ponownie problematykę samokształcenia oraz kwestię społecznych, historycznych i metodologicznych aspektów kształcenia korespondencyjnego. Rozprawę doktorską nt. *Kształcenie korespondencyjne i jego uczniowie* obroniła 23 czerwca 1965 r. Praca ta została wydana w 1967 r. i była jedną z najlepszych publikacji pedagogicznych w jej dorobku naukowym³⁷.

Po uzyskaniu stopnia doktora podjęła pracę dydaktyczną na stanowisku nauczyciela akademickiego w Gdańsku. W tym samym czasie kontynuowała badania nad samokształceniem dorosłych w zakresie kształcenia korespondencyjnego, a także za pośrednictwem telewizji i radia. Zajmowała się m.in. wykorzystaniem telewizji w działalności Towarzystwa Wiedzy Powszechnej i Towarzystwa Szkoły Świeckiej oraz kompletowała materiały do monografii historyczno-oświatowej na temat pozaszkolnego wychowania społecznego młodzieży żeńskiej i funkcjonowania uniwersytetów powszechnych. Jednocześnie uczestniczyła w pracach towarzystw i organizacji naukowych, m.in. Poznańskiego Towarzystwa Pedagogicznego, Towarzystwa Wiedzy Powszechnej, Gdańskiego Towarzystwa Naukowego czy Międzynarodowej Rady Kształcenia Korespondencyjnego³⁸. Wszystkie wydane w tym okresie artykuły, szkice i rozprawy E. Zawackiej stały się częścią jej dorobku habilitacyjnego.

Przewód habilitacyjny został przeprowadzony w Wyższej Szkole Pedagogicznej w Krakowie w 1972 r. W tym też roku E. Zawacka otrzymała tytuł doktora habilitowanego nauk humanistycznych w zakresie pedagogiki ze szczególnym uwzględnieniem oświaty dorosłych. Tytuł profesora otrzymała jednak dopiero po 24 latach, w 1996 r.³⁹ Zainteresowania naukowe E. Zawackiej potwierdzają to, że w pracy badawczej wykorzystywała doświadczenia praktyczne, które zdobyła w pracy nauczycielskiej i instruktorskiej. Praktyka pozwalała jej spojrzeć szerzej na problemy andragogiki i odkryć nowe obszary badawcze w tym zakresie.

Pracę pedagogiczną i naukową w szkołach wyższych kontynuowała do 1978 r. Na emeryturze jednak nie zrezygnowała z intensywnej pracy społecznej, podejmując starania o utrwalenie pamięci kobiet polskich walczących o niepodległość w okresie drugiej wojny światowej. Po utworzeniu Niezależnego Samorządnego Związku Zawodowego (dalej: NZSS) „Solidarność” czynnie zaangażowała się w jego działalność, a w 1981 r. objęła kierownictwo Komisji Historycznej Rady Kombatantów funkcjonującej przy NSZZ „Solidarność” w Gdańsku. W połowie lat osiemdziesiątych, kiedy oficjalne propagowanie prawdziwej historii AK było jeszcze niemożliwe, prof. Zawacka utworzyła Klub Historyczny, którego

³⁶ W. Szulakiewicz, *op. cit.*, s. 75.

³⁷ *Ibidem*.

³⁸ *Ibidem*, s. 76–77.

³⁹ *Ibidem*, s. 78.

istnienie zalegalizowała współpracą z Zrzeszeniem Kaszubsko-Pomorskim. Od 1987 r. Klub ten oficjalnie funkcjonował przy Zrzeszeniu Kaszubsko-Pomorskim w Toruniu i zajmował się przede wszystkim badaniami nad dziejami Pomorza w latach 1939–1945, a po 1989 r. również nad represjami epoki stalinowskiej⁴⁰. Potem z inicjatywy E. Zawackiej powstało Stowarzyszenie Żołnierzy AK, przekształcone w 1990 r. w Światowy Związek Żołnierzy AK⁴¹.

Należy jednak podkreślić, że zbieraniem materiałów związanych z udziałem kobiet w walce o niepodległość E. Zawacka zajmowała się już wcześniej, pracując w krakowskiej Wyższej Szkole Pedagogicznej, a później na Uniwersytecie Gdańskim. Nawiązywała wówczas kontakty z kombatantkami skupionymi wokół M. Wittek, które przekazywały jej swoje pamiętniki, wspomnienia, relacje oraz fotografie i dokumenty. Włączyła się także w prace Komisji Historii Kobiet działającej przy Towarzystwie Miłośników Historii w Warszawie, która opracowała i opublikowała *Słownik uczestniczek walk o niepodległość Polski 1939–1945. Poległe i zmarłe w czasie okupacji hitlerowskiej* zawierający 5 tys. nazwisk. W okresie stanu wojennego E. Zawacka kontynuowała swoją działalność, gromadząc źródła ukazujące walkę Pomorzan oraz WSK w okresie okupacji⁴².

Kilka lat później, w dniach 27–28 września 1989 r. w Toruniu, z jej inicjatywy odbyła się sesja poświęcona dziejom SZP, ZWZ, AK i innym organizacjom konspiracyjnym walczącym na Pomorzu w latach 1939–1945. W trakcie tej sesji prof. Zawacka wygłosiła referat programowy dotyczący WSK, w którym zaakcentowała fakt, że dzieje służby wojskowej kobiet nie zostały jeszcze zbadane i należycie opisane przez historyków. Wspomniała wówczas o konieczności wydania relacji i wspomnień kobiet-żołnierzy. Realizację tego pomysłu umożliwiły zmiany polityczne w Polsce po roku 1989. W lutym 1990 r. została powołana Fundacja Archiwum Pomorskie AK w Toruniu, która w 2002 r. została przemianowana na Fundację Archiwum i Muzeum Pomorskie AK i Wojskowej Służby Polek. Fundacja ta dysponuje wszystkimi materiałami zgromadzonymi przez E. Zawacką dotyczącymi PWK i WSK, konspiracji na Pomorzu oraz WŁZ „Zagroda” KG AK⁴³. Powołanie fundacji miało szczególne znaczenie, gdyż umożliwiło historykom podjęcie szerszych badań na temat udziału kobiet polskich w pracach militarnych zarówno w okresie międzywojennym, jak i po wybuchu wojny.

Następstwem wieloletniej pracy naukowej i pedagogicznej E. Zawackiej była liczba publikacji zarówno z zakresu pedagogiki, jak i historii udziału kobiet w działaniach zbrojnych. Była ona autorką kilku książek oraz około stu artykułów.

⁴⁰ S. Salmonowicz, *Pani Profesor Elżbiety Zawackiej lata 1980–2008. Ze wspomnień współpracownika*, [w:] *Prof. dr hab. gen. bryg. Elżbieta Zawacka...*, s. 30–33.

⁴¹ W. Rezmer, *Wkład Elżbiety Zawackiej w rozwój badań nad dziejami wojennej służby Polek*, [w:] *ibidem*, s. 102.

⁴² *Ibidem*.

⁴³ *Ibidem*, s. 101–103.

Z zakresu dziejów kobiet napisała m.in. takie prace, jak: *Szkice z dziejów Wojskowej Służby Kobiet*⁴⁴ czy *Czekając na rozkaz: Pogotowie Społeczne Organizacji Przystosowania Wojskowego Kobiet w przededniu II wojny światowej*⁴⁵. Była również redaktorką lub współredaktorką pracy *Z dziejów Przystosowania Wojskowego Kobiet i Wojskowej Służby Kobiet: (materiały)*⁴⁶, *Słownika biograficznego kobiet odznaczonych Orderem Wojennym Virtuti Militari*⁴⁷ czy *Bibliografii wojennej służby kobiet*⁴⁸.

Jej publikacje z zakresu pedagogiki oraz inne ważne informacje związane z jej działalnością zawiera dwutomowa praca przygotowana przez pedagogów z Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu oraz Szkoły Wyższej im. Pawła Włodkowica w Płocku pod kierunkiem prof. Józefa Półturzyckiego. Pierwszy tom został zatytułowany *Elżbieta Zawacka. Pisma pedagogiczne*, natomiast drugi – *Elżbieta Zawacka 1909–2009*⁴⁹. Praca ta zapoznaje nas nie tylko z dorobkiem naukowym E. Zawackiej, lecz także ukazuje fotografie i inne pamiątki gromadzone przez nią przez wiele lat.

Zakończenie

Za zasługi podczas wojny oraz na polu naukowym, pedagogicznym i społecznym Elżbieta Zawacka otrzymała nagrody i wyróżnienia. Jeszcze w okresie wojny została odznaczona m.in. czterokrotnie Krzyżem Walecznych, Krzyżem Zasługi i Krzyżem Armii Krajowej, natomiast w 1996 r. awansowano ją do stopnia podpułkownika, trzy lata później – pułkownika, a w 2006 r. otrzymała stopień generała brygady. Oprócz tego w 1993 r. została wyróżniona honorowym obywatelstwem miasta Torunia, w 1995 r. odznaczono ją Orderem Orła Białego, a w 2002 r. Prezes Instytut Pamięci Narodowej nadał jej tytuł Kustosza Pamięci Narodowej⁵⁰.

Przez całe swoje długie życie E. Zawacka łączyła pracę militarną z działalnością wojskową. Z oczywistych powodów okres jej praktyki pedagogicznej, a potem pracy naukowej był dłuższy niż służba wojskowa. Niezależnie od tego służba ta odcisnęła silne piętno nie tylko na jej charakterze, lecz także na zainteresowaniach naukowych.

⁴⁴ E. Zawacka, *Szkice z dziejów Wojskowej Służby Kobiet*, Toruń 2001.

⁴⁵ Eadem, *Czekając na rozkaz: Pogotowie Społeczne Organizacji Przystosowania Wojskowego Kobiet w przededniu II wojny światowej*, Lublin 1992.

⁴⁶ *Z dziejów Przystosowania Wojskowego Kobiet i Wojskowej Służby Kobiet: (materiały)*, red. E. Zawacka, Toruń 1999.

⁴⁷ *Słownik biograficzny kobiet odznaczonych Orderem Wojennym Virtuti Militari*, t. I–III, red. E. Zawacka, Toruń 2004–2007.

⁴⁸ *Bibliografia wojennej służby kobiet*, red. E. Zawacka, Toruń 2006.

⁴⁹ A. Frąckowiak, *O publikacjach Elżbieta Zawacka. Pisma pedagogiczne oraz Elżbieta Zawacka 1909–2009*, [w:] *Prof. dr hab. gen. bryg. Elżbieta Zawacka...*, s. 147.

⁵⁰ K. Minczykowska, *Elżbieta Zawacka „Zelma”...*, s. 39.

Biorąc pod uwagę zaangażowanie E. Zawackiej w ruch PWK, jej rolę w okresie wojny, a następnie w pracę naukową w okresie Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej i po 1989 r., można stwierdzić, że w każdym z tych okresów była feministką. Oficjalnie nie walczyła wprawdzie o równouprawnienie kobiet, ale niejednokrotnie włączała się w różnego rodzaju działania, które do tego równouprawnienia zmierzały. Można tu wymienić działalność w ruchu PWK, którego celem było zwiększenie udziału kobiet w pracach militarnych, misję w Londynie, gdzie dokładała wszelkich starań, aby przekonać polskie środowisko wojskowe o konieczności uregulowania praw kobiet-żołnierzy, co w rezultacie poprawiło sytuację tych ostatnich w armii podziemnej, i wreszcie: zaangażowanie w popularyzowanie historii udziału kobiet w walkach zbrojnych.

Jej postawa życiowa, szczególnie w okresie wojny i podczas pobytu w więzieniu, świadczyła o tym, że umiała walczyć o swoje prawa, nie rezygnowała z obranego celu i niezależnie od okoliczności kontynuowała karierę zawodową. W tym kontekście trudno więc jej nie nazwać „feministką”.

Bibliografia

ŹRÓDŁA ARCHIWALNE

Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej [AIPN]

Akta personalne Elżbiety Zawackiej, sygn. 0259/604.

OPRACOWANIA

Golon M., *Akta Instytutu Pamięci Narodowej o Elżbiecie Zawackiej*, [w:] *Prof. dr hab. gen. bryg. Elżbieta Zawacka (1909–2009). Materiały do biografii*, red. K. Minczykowska, Toruń 2010, s. 109–114.

Kromp D., *Archiwum osobiste prof. Elżbiety Zawackiej. Uwagi po selekcji wstępnej*, [w:] *Prof. dr hab. gen. bryg. Elżbieta Zawacka (1909–2009). Materiały do biografii*, red. K. Minczykowska, Toruń 2010, s. 129–144.

Marcinkiewicz-Kaczmarczyk A., *From Buzuluk to London: The Combat Trail and Everyday Service of Women Auxiliaries in the Polish Army (1941–1945)*, „International Journal of Military History and Historiography” 2019, nr 39, s. 263–287.

Marcinkiewicz-Kaczmarczyk A., *Kobiety w obronie Warszawy, Ochotnicza Legia Kobiet (1918–1922) i Wojskowa Służba Kobiet (1939–1945)*, Warszawa 2016.

Marcinkiewicz-Kaczmarczyk A., *Postawy byłych członkiń Wojskowej Służby Kobiet Armii Krajowej represjonowanych przez władze PRL w latach 1945–1956*, [w:] *Obywatelki na obcasach. Kobiety w życiu publicznym (XIX–XXI w.)*, red. U. Kozłowska, T. Sikorski, A. Wątor, Radzymin–Warszawa 2016, t. II, s. 329–344.

Maresch E., *Elżbieta Zawacka – kobieta-żołnierz*, [w:] *Prof. dr hab. gen. bryg. Elżbieta Zawacka (1909–2009). Materiały do biografii*, red. K. Minczykowska, Toruń 2010, s. 94–99.

- Minczykowska K., *Cichociemna: gen. Elżbieta Zawacka „Zo” 1909–2009*, Toruń 2014.
- Minczykowska K., *Elżbieta Zawacka (1909–2009): pedagog – żołnierz – historyk*, „Zapiski Historyczne” 2010, t. LXXV, z. 1, s. 163–169.
- Minczykowska K., *Elżbieta Zawacka „Zelma”, „Sulica”, „Zo”*, Toruń–Gdańsk 2012.
- Minczykowska K., *Feministka na spadochronie: Cichociemni*, „Tygodnik Powszechny” 2016, nr 7, s. 72–74.
- Minczykowska K., *General Elżbieta Zawacka (1909–2010). Stan badań*, [w:] *Prof. dr hab. gen. bryg. Elżbieta Zawacka (1909–2009). Materiały do biografii*, red. K. Minczykowska, Toruń 2010, s. 15–25.
- Półturzycki J., *Elżbieta Zawacka jako teoretyk systemu edukacji na odległość*, „Płockie Studia Dydaktyczne” 2010, t. XXII, s. 25–39.
- Półturzycki J., *Spór o Elżbietę Zawacką: żołnierza i pedagoga*, „Rocznik Andragogiczny” 2014, t. XXI, s. 317–331.
- Rezmer W., *Wkład Elżbiety Zawackiej w rozwój badań nad dziejami wojennej służby Polek*, [w:] *Prof. dr hab. gen. bryg. Elżbieta Zawacka (1909–2009). Materiały do biografii*, red. K. Minczykowska, Toruń 2010, s. 102–110.
- Salmonowicz S., *Pani Profesor Elżbiety Zawackiej lata 1980–2008. Ze wspomnień współpracownika*, [w:] *Prof. dr hab. gen. bryg. Elżbieta Zawacka (1909–2009). Materiały do biografii*, red. K. Minczykowska, Toruń 2010, s. 30–33.
- Słownik biograficzny kobiet odznaczonych orderami wojennymi Virtuti Militari*, t. III, red. E. Zawacka, Toruń 2007.
- Strzelecka M., *Elżbieta Zawacka – nauczyciel i wychowawca. Praca w szkołach średnich i w przysposobieniu wojskowym kobiet*, [w:] *Prof. dr hab. gen. bryg. Elżbieta Zawacka (1909–2009). Materiały do biografii*, red. K. Minczykowska, Toruń 2010, s. 50–51.
- Szulkiewicz W., *Biografia pedagogiczna Elżbiety Zawackiej (1909–2009)*, [w:] *Prof. dr hab. gen. bryg. Elżbieta Zawacka (1909–2009). Materiały do biografii*, red. K. Minczykowska, Toruń 2010, s. 72–77.
- Theiss W., *Listy Elżbiety Zawackiej do Ryszarda Wroczyńskiego (1957–1958, 1961)*, [w:] *Polskie dziedzictwo edukacyjne od XVI do XX wieku – ciągłość i zmiana. Zbiór studiów i rozpraw ofiarowanych Profesorowi Lechowi Mokrzejkiemu z okazji Jubileuszu 80 urodzin*, red. R. Grzybowski, T. Maliszewski, M. Brodnicki, K. Jakubiak, Toruń 2015, s. 177–204.
- Tompa P., *Elżbieta Zawacka, jedyna kobieta cichociemna*, [w:] *Człowiek a historia. Ludzie i wydarzenia*, red. P. Tompa, t. II, Piotrków Trybunalski 2016, s. 134–143.
- Woźniak N., *Z Torunia do Sichelberga: okres pracy nauczycielskiej Elżbiety Zawackiej w Sierpcu*, „Notatki Płockie: Kwartalnik Towarzystwa Naukowego Płockiego” 2014, nr 3, s. 10–15.
- Z dziejów Przysposobienia Wojskowego Kobiet i Wojskowej Służby Kobiet: (materiały)*, red. E. Zawacka, Toruń 1999.
- Zawacka E., *Czekając na rozkaz: Pogotowie Społeczne Organizacji Przysposobienia Wojskowego Kobiet w przededniu II wojny światowej*, Lublin 1992.
- Zawacka E., *Szkice z dziejów Wojskowej Służby Kobiet*, Toruń 2001.

ANNA MARCINKIEWICZ-KACZMARCZYK

Elżbieta Zawacka (1909–2009) – deserved soldier and “feminist”

Elżbieta Zawacka was dedicated herself to both military as well as educational activity in the interwar period. She started her activity in the *Przysposobienie Wojskowe Kobiet* (Female Military Training) and became a commander of PWK of Silesia Region. Those activities included from organization and conducting courses for young people. After the outbreak of the Second World War she was volunteering in the defence of Poland in September 1939 and next, she enrolled to the underground army, where she served as liaison and courier. As a courier, she smuggled important letters from Warsaw to Headquarter of the Polish Armed Forces in the West in London. She returned on Polish territory before the Warsaw Uprising. She was also participating in the insurgents straggle during the period from August to October 1944. After the end of the war, she devoted herself to historical and educational work. The establishment of the General Elżbieta Zawacka Foundation, Pomeranian Archives and Museum of the Home Army and the Military Service of Polish Women was her important accomplishment in the post-war period.

She has been awarded many honors for her merits not only in military service but also in educational, historical and social spheres. She got the Cross of Valor, Cross of Merit and the Home Army Cross during the war. After the war, she was appointed as the general in 2006. Except that, she got the Order of the White Eagle in 1995 and the title of Custodian of National Remembrance in 2002.

Elżbieta Zawacka connected a professional, military and pedagogical activity for all her life. Her attitude was showing that she had never resigned of her goals. In this context she was both a good soldier as well as “feminist”.

Keywords: Elżbieta Zawacka, Female Military Training, the Military Service of Polish Women, Union of Armed Struggle, Home Army.